

NAGY PÁL

"KICSINSÉGEMBEN ELSZAKATTAM"

Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon

a 16-19. században*

A cigány történelem különös ritmusa

Valamennyi cigányokkal foglalkozó társadalomtudomány igyekszik megmagyarázni, hogy a cigány emberek élete miért és miben mondható különösnek a nem-cigányokéhoz képest. A kulturális antropológiában kidolgozott módszerek alkalmazásával leginkább az identitás kritériumainak összehasonlításával próbálják megtalálni a másság magyarázatát.

Történeti aspektusból a közösségi elvárásokon, a nyelvismereten, a rituális szabályokon, a független munkán, a fizikai megjelenésen és a vizuális jelek komplex rendszerén kívül fontosnak tűnik az a lehetőség, amit az idő problematikájának vizsgálata kínál. Bár meglehetősen nehéz a cigányságról, mint egészről írni, az idő vonatkozásában érdemes megkísérelni. A cigány csoportok történelmét a gázsók társadalmához viszonyítva egyaránt jellemzi a változások egyedi ritmusa és a speciális időbeosztás. Az egyes cigány csoportokban külön-külön is a változás csak rájuk jellemző ritmusa mutatható ki, mindegyiknek megvan a maga sajátos belső ideje.

A térbeli mozgás, a csoportszerveződés és a rokonsági rendszer mellett a közösség életének különös ritmusú változása, a cigány történelem öntörvényű ciklikussága lehet az egyik támpont, amely segíthet meghatározni, hogy mit tekintünk a cigány társadalom alapvető egységének, milyen szerveződés írható le egységes entitásként.

A gazdasági és politikai tendenciákban integráció, a kulturális mozgásokban pedig dezintegráció érvényesül, s ez a ciklusidőkben is kifejeződik. A fizikai tényezők alapján számított gazdasági ciklusok rövidebbek a kultúr- és eszmeáramlatok ciklusidejénél. A hosszútávú gazdasági ciklusok ideje általában 50-60 esztendő, míg a kulturális ciklusok ideje átlagosan 200 év. A különbség abból adódik, hogy fizikailag az ember újratermeléséhez szükséges idő 9 hónap, az emberi szellem és magatartás kialakulásának időtartama viszont 20-25 év. Attól függően, hogy a gazdasági ciklusok képleteiben a 9 hónapos gesztációs periódust az ember szellemi kifejlődésének mekkora időtartamával helyettesítjük és mennyi időt számítunk az érett elmével eltölthető életidőre, a kulturális hullámozgások ideje 208-210 év.

Civilizáció és kultúra nem tart lépést egymással, az emberi tudat megváltozása jóval lassúbb, mint a gazdaság változása. Ezen az általános, minden embercsoportra vonatkozó megállapításon túl a gázsók és cigányok között specifikus különbségek vannak. A cigány társadalomban az élet anyagi feltételeinek és az emberi gondolkodásnak a megváltozása is időigényesebb folyamat, mint a nem-cigány társadalomban. A fáziseltolódást a cigány történelem két, több évszázados hosszú időtartamú jelensége magyarázza: a munkaszervezetben elfoglalt periférikus helyzet, valamint a saját írásbeliség és értelmiség hiánya. A cigány történelem gazdasági ciklusainak határait a foglalkozásváltási periódusok jelölik ki, amelyek nem egyszerre következnek be az egyes

* A tanulmány eredetileg az Educatio 1999. nyári számában jelent meg. Átdolgozva a Romapage számára 2003. őszén.

csoportoknál, s csak évszázadosnál hosszabb időszakok után járnak együtt a munkaszervezet hierarchiájában elfoglalt hely és a megélhetési technikák tényleges megváltozásával.

A cigányok történelmének gazdasági ciklusait nem lehet mérni, mert nem állnak rendelkezésre megfelelő gazdasági paraméterek alapján képzett, legalább 100-150 éves idősorok, s nincs lehetőség az ökológiai, demográfiai fluktuáció elemzésére sem. Lehetetlen pl. meghatározni, hogy a 16-18. században mennyi volt a cigány emberek várható élettartama, vagy hogyan alakultak a születési arányszámok, azaz az Easterlin-ciklusok. Még nehezebb kifejezni a kulturális ciklusok pontos időtartamát, amelyekről csupán hipotetikusán mondjuk, hogy a 200 éves időtartam sokszorosát is elérhetik a periférikus helyzet fokának és a lokális adottságoknak a függvényében. Az öntörvényű kultúráknak tekintendő cigány csoportok életében olyan lassú a viselkedési normák és a szokások belső változása, hogy már-már a ciklusok hiányáról beszélhetünk, ebben az értelemben talán nem elhibázott a cigányságot stacionárius társadalomnak tekinteni. A cigány közösség kulturálisan sem felhalmozó, hanem átörökítő és közvetítő. Az 500-600 éves, vagy még ennél is hosszabb stacionárius időszakok ciklikus komponensei nem állapíthatók meg. Másképpen fogalmazva, a cigány és gázsó közösségek közötti szembetűnő kulturális különbségek mellett szinte semmit sem tudunk a cigány közösségek önmagukhoz mért, belső változásairól.

A cigány és a gázsó történelem időmércéjének másságából ered az a felemás helyzet, hogy napjainkban olyan etnográfiai sajátosságok interpretálódnak autochton "roma" értéként, amelyek korábban a nem-cigány társadalomban is megvoltak, s onnan kerültek a cigány közösségek szokásrendszerébe. Karakterisztikusan megmutatkozott ez például a Cigány Hagyományokat Kutató Egyesület által 1998 őszén szervezett konferencián, ahol amatőr kutatók olyan szüléssel és gyermekágygal kapcsolatos szokásokat tartottak "cigánynak", amelyek a nem-cigány társadalomban ma már nem élnek. Hasonlóan téves elképzelés, hogy a kukoricalisztból készült ételek a "tipikusan cigány" táplálkozásra jellemzőek.

A gazdasági és a kulturális ciklusok közötti ritmikus diszharmónia a cigányok történelmére is jellemző. A cigányok életében a gázsókkal való gazdasági kapcsolatok változási üteme gyorsabb, mint a közösség belső szervezetének, szokásainak és értékrendjének megváltozása. E két tényező együttesen, de nem egyformán befolyásolja a cigány emberek szocializációját. A periférikus gazdasági lét megmerevedése felhatalyozza az értékrend mozgásának lassúságát, s hozzájárul a kulturális ciklusok meghosszabbodásához, ami visszahat a munkaszervezetben elfoglalt helyre. A periférikus beágyazottságból való elmozdulás egyik legfőbb akadálya – egyszersmind az identitás megőrzésének eszköze is –, hogy a mentalitás nem, vagy csupán nagyon lassan és felületesen hasonul a gázsókéhoz. Ez még a romungrók őseire is igaz, akik közül sokan már a 18. század második felében elvesztették cigány-voltuk több specifikumát: nem beszéltek a cigány nyelvet, csak részlegesen tudták megtartani a független munka lehetőségét, öltözködésükben és némely szokásaikban is a lokális paraszti társadalmakhoz adaptálódtak. Ugyanakkor a gázsók számára fontos értékek elsajátítása és felhalmozása az egyes cigány csoportok körében eltérő ütemben és eltérő módon történt.

Cigányok és nem cigányok szociológiai sajátosságainak egyik legfeltűnőbb különbsége napjainkban a szocializációs ütem eltérése. A cigány emberek gázsókhöz viszonyított szocializációjának lassúsága a cigányok kulturális ciklusainak meghosszabbodásából vezethető le, s ebben kereshetjük az identifikációs és beilleszkedési zavarok gyökereit is.

A rendi társadalom korában is létezett gázsók és cigányok kulturális ciklusának különbsége és a szocializációs ütemeltolódás is, de nem volt olyan éles és feltűnő, mint a modern társadalomban. A nem-cigányok számára sem volt olyan idegesítő, még akkor sem, amikor a 18. század közepétől az államhatalom –nem egyedülállóan és nem etnospecifikusan – megpróbálta áttörni a helyváltoztató csoportok rokonsági szervezetének kereteit, hogy ellenőrizhető adózókká tegye őket.

Az iskolázatlanság és a gázsók értékrendje szerinti tanulatlanság a feudális társadalom hétköznapjaiban cigányok és parasztek közé nem húzott meredek válaszfalat. A műveltségi olló a 19. század második felében nyílt ki és két ágának távolodása a 20. században vált kritikussá. A 18. században a cigányság ugyan nagyrészt kívül esett a társadalomnak azon a 80-90 %-án, amely letelepült élelemtermeléssel tartotta el magát, de két alapvető tényezőben is hasonlított hozzá. A lokális paraszti társadalmak és a cigány közösségek is szóbeliségben éltek, s mindkettő számára másodlagos volt a gyermekek iskoláztatása. A gyermekek nevelésének fő szempontja mindkét oldalon az volt, hogy minél előbb foglalják el nemüknek és életkoruknak megfelelő helyüket a megélhetés biztosítására szerveződő társadalmi alapegységben, a családban. A különbségek ezen túl kereshetők, a közösségszerveződés eltérő formáiban, a megélhetési stratégiák eltéréseiben és a gyermekeknek az ebből adódó más-más szocializációs közegében.

Az akkulturáció folyamata

A magyarországi cigányok története egy olyan hosszú akkulturációs folyamatként értelmezhető, amely a 15. század végén kezdődött és máig sem zárult le. A kultúrák érintkezésének intenzív szakaszát M. J. Herskovits eképpen definiálta 1967-ben megjelent *Man and his Works* c. munkájában: "Az akkulturáció olyan jelenségeket foglal magában, amelyek különböző kultúrájú csoportok és egyének közvetlen és tartós kapcsolatából következnek, s hozzátartoznak még az érintett kultúra jellegzetes magatartás-és gondolkodásmintáinak ebből következő változásai."

Az akkulturáció ma már visszafordíthatatlan, de végleges keverékkultúra nem alakult ki, mert a cigány elitnek a többségi társadalom elitjébe való integrálódása éppencsak elkezdődött. Az élet fenntarthatóságát szolgáló együttműködés első formái már a 16. században létrejöttek, de az egymásrautaltság kötelességének tudata nem társul hozzá, sőt azt mondhatjuk, hogy ez még a cigány csoportok egymáshoz való viszonyából is hiányzik.

Gázsók és cigányok egy részének kapcsolata már a 16-17. században is több volt egyszerű kulturális érintkezésnél, nem korlátozódott kereskedelemre és vallási alkalmazkodásra. Az érintkezés különösen a városokban volt erős. Az a kölcsönös egyensúly azonban, ami uralkodói közreműködéssel létrejött, kezdettől fogva sérülékeny volt, a találkozásban az érintkező felek alkalmazkodóképessége, mentalitása és demográfiai adottságai nem egyformán estek latba. A gazdasági kapcsolatokban a gázsók érdekei voltak dominánsak, az elképzelések és magatartásformák cserélődésében pedig nem csak áteresztő csatornák, hanem gátak is működtek.

A kulturális érintkezés intenzívebbé válása a tartósan érintkező csoportok között két évszázadon át spontán módon zajlott, s magyarországi specifikuma az volt, hogy itt a cigány közösségek "láthatatlansági stratégiája" hamar feloldódott. Az akkulturációnak azonban nem volt részese egyidejűleg a Magyarországon élt valamennyi cigány csoport. A független vándorló csoportok elsősorban gazdasági kapcsolatokat áptak a

gázsókkal, másrészt a lassú, elnyújtott beköltözés következtében az újabb és újabb cigány csoportoknál az akkulturáció más-más időben és más-más történeti szituációban kezdődött.

A 16-17. században az egyensúly fenntartásának technikái sokáig jól működtek, s a befogadókat nem zavarta az akkulturáció dezintegráltsága. Egy jelenleg pontosan még meg nem rajzolható határon túl nem avatkoztak a cigány csoportok belső életébe, nem befolyásolták annak intim szféráit. A mérleg azonban a 17. század második felében félrebillent, s néhány évtizedes átmenet után a 18. század közepétől az akkor már létező "cigánykérdés" megoldásának olyan új alternatívája került előtérbe, amely ellenkezett a korábbi spontán metódusokkal. Az abszolutista állam hatalmi körének kiterjesztése és új intézményeinek megszervezése után elérkezettnek látta az időt a periférikus társadalmi csoportok helyzetének általános rendezésére.

A társadalom intellektualizálásának szélesebb programján belül a cigányok társadalmi integrálását a felvilágosult uralkodók az akkulturáció felgyorsításával remélték elérni. Adminisztratív eszközökkel kísérelték meg a cigány társadalom történelmi óráját a többségi társadalom órájához igazítani. A cigány társadalom dezintegráltságára azonban nem voltak kellő tekintettel és nem mérték fel annak hátrányait sem, amit a cigányok érzelmi életébe való beavatkozás jelentett. A 18. században a "cigányügy" nem volt sem faji, sem nemzetiségi probléma. A kívülálló és periférikus csoportok szocializálása volt a lényegi kérdés, az identitás sérülése vagy elvesztése nem számított negatív értéknek. Szentül hittek a pozitív minták hatásában, ezért a cigánypolitika kulcsa a nevelés lett. A felvilágosodás eszméit gyakorlatba átültetni kívánó abszolutista uralkodók ebben látták a cigányok "civilizálásának" elsődleges eszközét. Célkitűzéseik arra alapozódtak, hogy a cigány gyermekek nem-cigány módon való neveltetéssel nem-cigány módon élő adózó alattvalókká váljanak. Ennek érdekében központi rendeletek útján megváltoztatták a gyermekek szocializációjának színterét.

A szocializáció színterei

A mendikációs közösség

A magyarországi cigányok történetéről szóló irodalomban a cigány csoportok leírásának két olyan, látszólag kidolgozott, valójában azonban megtévesztő megközelítése is elterjedt, amelyek eltakarják a cigányok hétköznapi életének lényegi vonásait. Az egyik az egyforrású módszerből származó, homogén megélhetési módokat feltételező irány. A másik az a kényszeredett törekvés, hogy a cigány csoportokat beleszorítsák a vándorló-letelepedett dichotómia valamelyik kategóriájába.

Ennek a két problémának a tisztázása nélkül nem lehet világosan látni azt a társadalmi szerveződési formát, amelybe a cigány gyermekek beleszülettek, s normális körülmények esetén felnőtté váltak. A "normális körülményeken" azt a szituációt értjük, amikor a cigány gyermeket nem szakítják ki családjából.

A cigány családok megélhetése több tevékenységi kör összetett rendszerére épült, amelyben a család tagjai meghatározott szerepet foglaltak el nemük és életkoruk szerint. A megélhetési stratégiában a felnőtt férfiak által végzett tevékenységek voltak dominánsak, a kiegészítő tevékenységek pedig az asszonyokra és a gyermekekre hárultak. A családfő domináns tevékenységi köre sohasem homogén, a lokális kereslettől függően az évszakok váltakozásához alkalmazkodva legalább kétféle. A 16-17. században főként valamilyen fémműves munka és zenélés, amelyek a 18. századtól újabb és újabb tevékenységekkel egészültek ki, a pásztorkodástól a

napszámosságig.

Az 1770-es évektől rendszeressé vált cigányösszeírásokban a családfők domináns tevékenységét tüntették fel, arra azonban csak ritkán voltak tekintettel, hogy a tevékenységek váltakoztak. Az összeírás megfelelő rovatába kerülő foglalkozásnév attól függött, hogy az összeírás melyik évszakban készült. Ennek figyelmen kívül hagyásával több szerző is statisztikai táblázatokban próbálta kimutatni a cigány "keresők" számát és az általuk üzött tipikus "foglalkozásokat". Olyan társadalomban, amelyben a megélhetés alapja nem a rendszeres bér, s a munkavégzést nem egységes munkaidőhöz igazítják, anakronizmus "keresők"-ről beszélni. A cigány férfi nem kereső, hanem elsődleges szerző, aki napi tevékenysége során valamilyen – többnyire produktív – szolgáltatást kínál a gázsóknak élelemért vagy pénzért, mellette pedig megpróbál ellenszolgáltatás nélkül is hasznot húzni a gázsókból, pl. lólopás, lócserelés, pénzhamisítás, orgazdaság révén.

A nők és gyermekek kiegészítő tevékenysége vagy a családfő domináns tevékenységének biztosítására szolgál, vagy attól különválva a napi élelemnyiség megszerzésének furmányos technikáiból tevődik össze. A családfő munkáját segítő tevékenység pl. amikor a nő kezeli a fűtatót, vagy amikor 1582-ben a kolozsvári cigány gyerekek a szétbontott épületeknél a zsindelekből szegeket húzgálnak ki, amelyekből a felnőtt cigány kovácsok újakat csinálnak. A nők által kínált jellegzetes szolgáltatás a varázslás és jóvendőmondás. Az e körbe tartozó tevékenységek révén a cigány nők többnyire úgy szereznek élelmet vagy pénzt a gázsóktól, hogy semmiféle tényleges értéket nem nyújtanak cserébe, s nagyon gyakran a lopás fedezésére szolgálnak. A gázsók kihasználásának ez a módszere többféleképpen működik: bizonyos esetekben a cigányasszonyok – ritkábban férfiak is – valamilyen valóságos gyógyító tevékenységet végeznek, vagy a gázsók pszichológiai igényét elégítik ki, butaságukat, tudatlanságukat, hiszékenységüket használják ki; máskor viszont a gázsók egyáltalán nem igénylik a "varázslást", a cigányasszonyok erőszakos praktikákkal csapatostul szinte lerohanják a parasztok házát, s az otthonlevők figyelmét elterelve eltulajdonítják az értékeket.

A tevékenységi körök hierarchiája a társadalomban elfoglalt helyben is kifejeződik. A domináns tevékenységet folytató apa korlátlan úr a családban, minden fontos ügyben az ő szava az elsődleges, mindenki neki tartozik engedelmességgel, s ő a szerzett javak kikutatott élvezője is. A család azonban, mint szerző közösség egységes, minden tagja arra törekszik, hogy kihasználja a gázsó környezetben rejlő lehetőségeket. Mindannyiuk napi tevékenységében különleges, szimbolikus szerepe van a szerencsének. Bármily tudatosan választják is ki a helyet, ahol a javakat megpróbálják megszerezni, mindig számítani kell előre nem látható tényezőkre. A szerencsétől befolyásolva ebben a közösségben adott esetben a nők és a gyermekek ugyanúgy "keresők" lehetnek, mint a felnőtt férfiak. Ebből adódóan a családon belüli szigorú nemi és életkori hierarchizáltság mellett a nomádokhoz hasonlóan a cigány társadalomban is megvan a szerzeményekre vonatkozó elvi egyenlő kisajátítási lehetőség, sajátos virtuális demokratizmust biztosítva, ám egyszerre mind a mélyebb tagozódás létrejöttét akadályozva.

A cigány család tagjait összekapcsoló másik fontos kötelék, hogy mindannyiuk tevékenységéhez különleges észjárás, különleges habitus társul. Az a fűfingos, okos, ravasz és csalárd gondolkodás, amit a magyarországi nem-cigányok a 16. század óta a "cigánykodás" fogalmával fejeznek ki, s amit egyszerre csodálnak és megvetnek. Cigány módjára cselekedni és gondolkodni elsősorban azon praktikák ismeretét és

ügyes alkalmazását jelenti, ami lehetővé teszi a gázsók kihasználását. Gázsók és cigányok saját közösségük értékrendjének megfelelően merőben ellentétesen értelmezik ezt az attitűdöt. Mindkét oldalon a cigány identitás attributumának tartják, ám a nem-cigányok számára közönséges lopás, a cigányok számára pedig a javak megszerzésének természetadta módja. 1762-ben egy Kalári Kata nevű baranyai, több rendbeli betöréses lopással vádolt 26 év körüli cigány nő eképpen fogalmazta ezt meg a siklósi uradalom úriszéke előtt:¹

*Ezeken kívöl mit loptál más helyeken s hogyan mond
ell.*

*Tarsaid szemedb(e) mondgyak hogy
Gyermekségedb(en) is mit kaphattal el loptál.*

Tyukat ludát nem loptál ?

*A Czigány Ugyon tsák azért Czigany hógy lóp és vele
hordoza a nevét de én ezen kívöl soha sem loptom nem
is lopok most is csak a bolond eszem hajtott rea*

Ha loptom volna job ruham volna.

*Nem volnik Czigany ha nem loptam volna ludot vagy
tyukat de ez nem lopás hanem meg fogás, és ell vévés.*

A szerzés sikerességének elengedhetetlen feltétele a mozgás valamilyen formája. A 16-17. században a befogadók még nem várták el a cigányoktól az állandó helyben maradást, az együttélés alapkérdése nem az volt, hogy a cigány közösségek identitásváltással letelepült élelemtermelő közösséggé alakuljanak át. A központi hatalom kezdeményezésére a 18. században lett a magyarországi cigányokkal szembeni legfontosabb elvárás, hogy rendelkezzenek állandó lakóhellyel, a korabeli források latin szóhasználata szerint *fixa domicilia*-val, s helyváltoztatás nélkül éljenek meg.

A cigány csoportok közösség-szerveződésének hosszú időtartamban jellegzetes, magyarországi történeti változatát nevezzük **mendikációs közösségnek**. A szakirodalomban elterjedt életmód-modellek („több lábón álló nomadizmus”, „szolgáltató nomád”, „szimbiotikus nomád”, stb.) valamelyikének kizárólagos, önkényes alkalmazását nem tartjuk követendőnek, mert mindegyik tartalmaz olyan elemeket, amelyek jellemzőek a mendikációs közösségre, s olyanokat is, amelyek nem, vagy csak bizonyos helyen és időben fedezhetők fel.

A mendikáció kifejezés a 18. századi forrásokban jelenik meg, a megélhetési stratégiák, a csoportszerveződési formák és a mozgásvariációk speciális kombinációját jelenti, mint ilyen már a 17. században is kimutatható, s napjainkban is létezik. A mendikáció koldulást is jelent, de a szó cigányokkal kapcsolatos értelme más. Pontosabb a mendikációt olyan kéregetésnek értelmezni, amelyhez nem társul az egészségi állapot miatti elesettség vagy megnyomorodottság. Még kifejezőbb a cigányok által is használt korabeli magyar terminus: faluzás. A faluzás fogalmán két dolgot értettek:

- a faluról falura való csoportos vándorlást, melynek során produktív vagy improduktív szolgáltatásokat kínálnak a gázsóknak
- azt, amikor egy cigány csoport lakóhelyéről egy másik településre megy és ott a rokonok támogatásával csoportos vásári lopásokat, s egyéb "szerzéseket" követ el

¹ Baranya Megyei Levéltár (BML), XI. 606. Protocolum Sedium Dominalium Civilium et Criminalium Inelyti Dominij Siklos ab Anno 1756 usque 1766. 403 - 413. p.

A "klasszikus" mendikációs közösség rokoní szeveződésű, leggyakoribb rendezési elve a három generációs együttélés, alapmintája a kibővített család valamilyen formája. Tisztán nukleáris családra épülő mendikációs közösségek a 18. században jelennek meg a rokonsági rendszerek felbomlása következtében, főként a magyar cigányoknál. Analóg példa a házaló zsidó, a drótos és gyoicsos tót szolgáltató-kereskedő funkciója. A 20. század előtt nem találtuk nyomát, hogy cigány férfi vagy nő egyedül faluzott volna.

A mendikációs közösség akkor is megőrzi a másik emberi populáció kihasználására épülő szerzés speciális módszereit, hogyha lakóhelyét nem változtatja folyamatosan. A 18. század végén a zsellérekhez hasonlóan a hazai cigányság többsége valóban rendelkezett fixa domiciliával, de életvitelében és mentalitásában nem lett ténylegesen letelepült. Nem vált élelemtermelővé, s megélhetési stratégiájából nem iktatódott ki a mozgás. A cigányok nem tudtak megélni még a gázsók által elfogadott mesterségeikből sem, hogyha csupán az állandó lakóhelyük keresletére építették tevékenységüket. 1757-ben Burka Miska és Horvát Miska cigányok, akik a korabeli normák szerint jogilag letelepedettek voltak, azt kérték Zala vármegyétől, *"hogya az környül lévő falukon járnánk böcsületessen, és kovácsolni szabad légyen"*. Máskülönben nem tudják biztosítani családjuk élelmezését és a vármegyei adót sem képesek megfizetni.²

Azok a cigányok, akik a 18. század végén teljesen letelepedettek, telki állománnyal rendelkeznek, rendszeresen jobbágyi szolgáltatásokat teljesítenek és megélhetésük érdekében nem hagyják el lakóhelyüket, a kivételt jelentették. A törvényhatósági statutumok még róluk is gyakran azt mondják, hogy nem akarnak két kezük munkájából megélni. Bereg vármegyében a korabeli értelmezés szerint letelepedettnek számító cigányok úgy használták ki környezetüket, hogy begyakorlott szavakkal és csalárd kérésekkel rávették a gázsókat állatok és pénz kölcsönzésére. A cigányok az állatokat eladták, a pénzt pedig sohasem adták vissza. Ha a póruljárt gázsó a pénzét követelte, a cigányok mindent letagadhattak, mivel a kölcsönügyeket nem foglalták írásba.

A fixa domicilia megléte vagy hiánya önmagában nem jelentette feltétlenül a gazdasági funkciók és a mentalitás cigány csoportok közötti éles különbségét. A 18. századi rendeletekben és összeírásokban azonban ez volt a megkülönböztetés szempontja, eszerint beszéltek kóborlókról és letelepültekről. Ez a dichotóm beállítás csak a gázsók számára fontos, az ő gondolkodásuk jellegzetes momentuma. Az államhatalmi szempont öröklődött át az 1893-as összeírás közvetítésével a 20. századi szakirodalomba is.

A falujárásnak két alapvető típusa van. Az egyikben a család minden tagja mozog és időről időre változtatja a helyét. Ez egyaránt jellemző az állandó lakóhellyel rendelkező ún. letelepedettekre és az azzal nem bíró "igazi" vándorcigányokra is. A másik változatnál csak a felnőtt férfiak mozognak, tavasszal elhagyják állandó lakhelyüket és ősszel térnek vissza feleségükhöz és gyermekeikhez. E standard típusok mellett speciális, többnyire szintén rokonsági alapú képződmények is létrejöttek, pl. búcsújárásra, vásározásra. A mendikációs közösség 18. század végétől egyre gyakrabban felbukkanó szélsőséges, kényszerpályás formája a pinceverő, kamraverő, templomverő csoportok létrejötte.

1779-ben egy Erdélyből Magyarországra jött cigány csoportnak a 68 éves Jován Novák alias Haud volt a vezetője. Feleségével és négy fiával vándoroltak négy szekérrel és négy lóval. Fiai közül kettőnek felesége és

² Zala Megyei Levéltár (ZML), IV. 1. b. 1757. június 2. közgyűlés iratai.

gyermekei is voltak. A férfiak domináns tevékenysége ötvösség, gyűrűket öntenek és pénzt hamisítanak. A család létszáma 15-16 főre tehető.³

1800. júliusában nyolc családból álló, morvaországi vándorkezeskedő cigány csoport ellen adott ki körözést a helytartótanács. Az iratból nem állapítható meg, hogy a családok között volt-e valamilyen rokoni kapcsolat, a családfők vezetéknevei eltérőek. Ez a közösség közel 40 emberből állt, vezetőjük a 66 esztendőes Carolus Lamberger. A férfiak üvegeket, képeket, porcelánokat árultak, a nők seprűt kötöttek.⁴

1837-ből Vaszile Banus, másként Bálmos családjáról maradtak fenn személyleírások, ők Temes és Krassó megyében járták a falvakat. A családfő 60 év körüli volt, feleségén kívül vele volt még három fia, valamint legidősebb fiának felesége és csecsemőkorú gyermeke, összesen 7 személy. A körözőlevél szerint "lőzsivány" család. Hátrahagyott eszközeik alapján valószínű, hogy a férfiak domináns tevékenysége valamilyen fémművesség volt, s emellett lovakkal is foglalkoztak.⁵

Egy Zala megyei kolompár család mendikációs útvonala pontosan rekonstruálható 1843-1844. évi peres iratokból.⁶ Kolompár András családja az állandó lakóhellyel rendelkező mendikációs közösségek sorába tartozott. 1843 márciusában hagyták el Eszteregnye falut, s 1844 márciusig több, mint 30 faluban fordultak meg. Egy átlagos faluban általában 5-6 napra verték fel sátraikat, s erről a bázisról jártak be egy kisebb térség valamennyi települését. Az utakhoz igazodva a Balaton északi partján vándoroltak, majd ősszel átmentek Somogyba. A nagyobb mezővárosokban 14-16 napot is eltöltöttek, s félév után tértek vissza ugyanarra a helyre. Egy év leforgása alatt kétszer jártak be megközeletlenül ugyanazt az útvonalat.

A férfiak községek, uradalmak, parasztek és egyházak számára végeztek fém munkákat, mellette lovakkal foglalkoztak. 1844-ben lólopásért kerültek a zalai törvényszék elé. Az asszonyok és a kisebb gyermekek tőlük külön házról házra jártak és kéregettek. A megszokott szisztéma szerint 4-5, más esetekben akár 10-12 nő bekéredzkodott egy parasztházba, néhányan a gyermekek "sikatásával", mások kártyavetéssel elterelték az otthonlevők figyelmét, s közben a zűrzavart kihasználva a legügyesebbek álkulcsokkal kinyitották a belső szobákban elhelyezett ládákat és ellopták a bennük levő pénzt. Ezután gyorsan néhány kilométerrel messzebbre mentek. A lopott pénzt a gyermekek gallérjába varrták.⁷

1762-ben egy Sándor nevű baranyai cigány vajda rokonságába tartozó személyek alkottak alkalmi mendikációs közösséget. Több faluban betörték olyan parasztházakba, ahol senki sem volt otthon. A vajda veje, Cecze Jankó, egy fiatal férfi vezette őket, de ő egyetlen akcióban sem vett részt még őrtállóként sem, s ez minden olyan tevékenységre jellemző, amely nem férfiak, hanem nők feladata. Amikor lebuktak, ez a férfi nem került az úriszék elé. Rajta kívül még négy nőről tesznek említést, köztük a már említett Kalári Katáról (mondják Klárinak is), Sándor vajda menyéről. Ő volt a betörések kulcsembere, ő értett a tolvajkulcsok használatához. Vele egy Kata, másképpen Pila nevű 44 éves "öregasszony" ment be a házakba. Sándor vajda két leánya, a 25 éves Jutka

³ Štatny Oblastny Archív (Kassa), 256. tétel, 48. doboz. Az 1779. augusztus 17 - i abaúji közgyűlés iratai.

⁴ BML, IV. 1003. b. 1501/1800.

⁵ BML, IV. 1003. b. 2741/1837.

⁶ ZML, IV. 14. n. Fasc. 16. Nro. 75.

⁷ A mendikációnak ez a fajtája rekonstruálható egy 1826. évi zalai perből is. ZML, IV. 14. n. Fasc. 35. Nro. 74.

és Marica (kislánynak nevezik, életkorát nem közlik) nevű húga álltak őrt. Úgy tűnik, hogy a nők a vajdához kötődő rokonsági fok, életkor és tapasztalat szerint kaptak veszélyes vagy kevésbé veszélyes feladatot.⁸

A cigányok számára az volt fontos, hogy gyermekeik elsajátítsák a mendikációs közösség szabályait annak belső ritmusa és értékrendje szerint. Az elvárások egészen mások voltak, mint a paraszti közösségekben. A cigány gyermekeknek nem a gazdálkodási tapasztalatokat, hanem a gázsók kihasználásának furfangjait kellett elsajátítani, s lehetőleg minél korábban, hogy a közösség eltartásában hatékonyan vehessenek részt. A szocializációba magától értetődően beletartozott a lopás (cigány észjárás szerint szerzés) megtanulása, s a gázsók becsapására szolgáló szavak és teátrális gesztusok begyarkorlása.

A gyermekek 8-10 éves korukig szorosan anyjukhoz kötődtek, s a kiegészítő tevékenységek praktikáiban használták fel őket. Közösségük megélhetésének biztosításában felnövekedésükkel egyenes arányban nőtt a szerepük, s ezzel együtt a családon belüli presztízisük is. Életük minden szakaszában azt a speciális feladatot kellett teljesíteniük, amit közösségük elvárt tőlük. 8-10 éves korban a fiú és leány gyermekek nevelése elvált egymástól. A lányok a nők által végzett feladatok fogásait sajátították el, a gyermekek gondozásától a tolvajkulcsok használatán át a jövendőmondásig. A lányoknak 12-13 éves korukra a felnőtt viselkedés minden normáját el kellett sajátítaniuk, hogy férjhez mehessenek. A fiúk gyakran egyedül kéregettek, vagy kisebb munkákat végeztek gázsók számára csekély mennyiségű élelemért vagy pénzért⁹, de legalább ilyen gyakori az is, hogy apjuk munkájának előkészítésében vettek részt a már említett módon. A fiúk nem házasodtak meg olyan korán, mint a lányok, de 10. életévük táján képesnek kellett lenniük arra, hogy megszerezzék saját élelmüket.

A mendikációs közösség gazdasági organizmusában mindenki fontos volt, mert senkit sem lehetett nélkülözni a javak megszerzésében. A közösség azonban nem csak a javak megszerzésének módszereit hagyományozta át a gyermekekre. Szigorúan meg kellett tanulni a családtagokkal és a gázsókkal való érintkezés szabályait is. Ez az a pont, ahol a történetkutató megáll és a fejét vakarja, mert ahogy a kortársak, úgy ő sem lát be a kunyhókba és a sátrakba. A rendelkezésre álló írott források nem segítenek, mert a forrásokat létrehozó nem-cigányok nem értették vagy fel sem ismerték a cigány közösségeken belüli rituális szabályokat és erkölcsi előírásokat, úgy tűnik, hogy nem is érdekelte őket.

Meglehetősen kevés adatunk van arról, hogy miképpen jelezték a cigány családban az életkori státuszokat, arról pedig egyáltalán nem szólnak források, hogy ezekhez társultak-e szennyezettségi állapotok. A helytartótanácsi rendeletek és törvényhatósági statutumok tilalmazásaiból, valamint összeírások és szolgabírói jelentések véletlenszerű utalásaiból rakhatunk össze egy apró mozaikképet. A szöveges és képi források is arról tanúskodnak, hogy a cigány gyermekek és asszonyok alacsonyabb státusza az öltözködésben is kifejeződött. A gyermekek meztelenül jártak, de nem tudjuk, hogy pontosan melyik életkori státuszban szűnt ez meg, s milyen különbség volt a lányok és a fiúk között ezen a téren. A nők a 18. századi források szerint egy *köcölé*-nek nevezett lepelruhában jártak, aminek a hordását gyakran tilalmazták a rendeletekben, s többnyire csak *egy szál vászon*-ként említették. A férfiak viselete jobb minőségű és határozottan rangjelölő volt, az előlekkő cigány férfiak pl. magasszárú sarkantyús csizmát viseltek, amit latinnyelvű forrásaink *cothurnus*-nak mondanak. Vaszile Banus

8 L. 1. sz. jegyzet !

9 A gázsóknak végzett gyermekmunkáról 1501 -ből ismerjük a legkorábbi adatot. A nagyszebeni városgazda meg nem nevezett munkákért gyermekeknek kisebb összeget fizetett ki. Voltak közöttük cigányok és nem-cigányok is.

családjának tagjai viszont 1837-ben bocskort hordtak, csak a legfiatalabb fiúnak, Jánosnak volt csizmája, amit személyleírásában, mint kivételes és feltűnő jelenséget emeltek ki.

A szerepek jól körülhatároltak voltak, s valamennyinek meg kellett tanulni a rituális szabályát, miként a feladatok kivitelezésének technikáit is. A szocializáció azonban nem írható le egyetlen általánosító modellel. A gyermekek felnevelődésének folyamata is annyiféle változatot jelent, mint ahány öntörvényű kultúrát jelent egy - egy cigány csoport. Nem lehet például kategorikusan kinyilatkoztatni, hogy az apáknak nem volt szerepe a gyermekek nevelésében, hiszen a 10 év körüli kort átlépett fiaiknak ők tanították meg a domináns tevékenységeket, a kovácsolást, zenélést, a lovakkal való bánásmódot. A mendikációs közösségre hozott néhány fentebbi példa pedig határozottan cáfolja azt a vélekedést, hogy a fiúk házasségkötésük után "szakítottak vérrokonokkal". Differenciáltan kell kezelnünk azt a kérdést is, hogy a szülők fiú vagy leány gyermeket akartak-e inkább. A leányoknak tekintélyes hozomány járt, s ez látens ellentétet váltott ki a házastársak között. Az anyák leány gyermeket kívántak, mert annak jövője sorsát biztosabbnak vélték. Az apák ellenben inkább fiút akartak, hogy ne kelljen fél életüket a hozomány összegürizésével eltölteniük.

Elszakítva a családtól

A cigány gyermekek szocializációja saját közösségük elvárásai szerint teljesen normális módon történt. A rajkók elsajátították saját kultúrájuk értékeit, s nem okozott számukra problémát, hogy önnön erkölcsi normáik és fogalmaik nem feleltek meg a gázsó értékrendnek. A felvilágosult abszolutizmus mindezt a visszájára kívánta fordítani, s el akarta érni, hogy a cigány gyermekek ne saját közösségük spontán mintái, hanem a nem - cigány kultúra direkt nevelési elvei szerint szocializálódjanak. Az 1750-es évek derekától kibontakozó rendeleti politika felvetette a később is folyton felmerülő kérdést: lehetséges-e a cigány gyermekeket szüleiktől gyökeresen különböző felnőtté nevelni? A rendeletek alkotói számára a válasz fél évszázadon át nem volt kétséges.

A Helytartótanács 1767. november 27-én kibocsátott rendeletében szabályozta először a cigány gyermekek nevelését. Ekkor határozták meg gyakorlatban is a cigány gyermekek keresztény morál szerint élő alattvalókká történő átgyűrásának eszközrendszerét. Ettől kezdve csaknem valamennyi rendeletben visszatértek a cigány gyermekekre, néhány intézkedést többször is módosítottak.

Mária Terézia uralkodása alatt a 2-12, II. József uralkodása alatt pedig a 4-10 év közötti gyermekeket el kellett venni szüleiktől és parasztokhoz adni. A nevelőszülők az állami, majd a törvényhatóságok házi pénztárából évi tartásdíjat kaptak. A 12 éven felüli gyermekeket szolgálatba kellett adni parasztokhoz, ami a fiúknál főleg béres munkát, a lányoknál házi cselédkedést jelentett. 12 éves kor után annyi évig kellett a gyermekeknek a parasztoknál szolgálni, ahány évig tartották őket. Gyakori volt, hogy azután is ott maradtak – többnyire kényszerből – és bérért szolgáltak. 1773-tól a Helytartótanács szorgalmazta, hogy a 12 évesnél idősebb fiúk közül minél többet adjanak mesterség tanulására iparosokhoz.

Az 1767. december 10-én kelt rendeletben arra is utasították a törvényhatóságokat, járjanak közben, hogy a céhek oktassák mesterségekre az arra alkalmas cigány gyermekeket. Ennek a rendeletnek nem sok foganatja lehetett, vagy a törvényhatóságok nem vették komolyan, vagy a céhek zárkóztak el. Mindenesetre 1773. február 22-én a Helytartótanács kötelezővé tette a céhek számára a cigány gyermekek befogadását. Talán ennek, vagy a

spontán alkalmazkodásnak tudható be, hogy a debreceni cigányok 1776. évi összeírása szerint az ottani céhes iparosoknál nevelkedtek cigány gyermekek.¹⁰ A debreceni példa kivételes lehetett, mert II. József idejében újra visszatértek a céhes neveltetésre. 1784. március 29-én újabb rendeletben ismételten kötelezték a céheket a cigány gyermekek felvételére. Azt is előírták, hogy a mesterek ne követeljék a cigány inasoktól a felszabadítási taxát, hanem munkájukkal szolgálhassák azt le. A mesteremberek ugyanúgy tartásdíjat kaptak, mint a parasztok.

Fejér megyében 1774-ben 167 cigány gyermek volt nevelőszülőknél, beleértve azokat a 12 éven felülieket is, akik szolgálatban álltak. Utóbbiak közül sokan már felnőtt korba léptek, az összeírás szerint némelyikük 30. életévében járt. A 12 éven aluliak száma 92. Volt cigány család, amelytől hat gyermeket is elszakítottak.¹¹ Ugyanebben az évben Tolna megyében 390, 2-12 éves korú gyermek volt nevelőszülőknél.¹² Tíz évvel később Somogyban 327 4-10 éves cigány gyermek után fizette ki a vármegye az 5770 forint tartásdíjat, egy gyermek után egy esztendőre ekkor 18 forint járt.¹³ 18 forintért 1200 font (588 kg) fekete kenyeret lehetett ekkortájt venni.

A parasztok számára kifizetődő volt cigány gyermekeket befogadni. Somogyban előszeretettel tették ezt a monokultúrára specializálódott módosabb parasztok. A dohánytermelő szuloki német telepések a szigetvári járásból csaknem minden 4-10 éves gyereket magukhoz vettek. Egy gyermek egy évi tartásdíjából majdnem a robotváltság teljes összegét kifizethették földesuruknak. A gyermekek munkaerejéből származó pénzben ki nem fejezhető haszon pedig sokszorosan meghaladta a tartási költségeket.

A Fejér, Tolna, Somogy és Baranya megyei források arról tanúskodnak, hogy nem csak módos gazdák vettek magukhoz cigány gyermekeket. Rajtuk kívül mezővárosi és uradalmi iparosoknál, jobbmódú zsidóknál, a nemesek városi házaiban, a jómódú birtokos nemesek kúriáiban, valamint nem nemesi származású értelmiségieknél, jegyzőknél, tanítóknál, orvosoknál, gazdatiszteknél is találunk cigány gyermekeket. Némely nemesnél 4-5 cigány gyermek is volt, a kúria körül és a konyhán dolgoztak, vagy különféle belső szolgálatokat végeztek, ők voltak a nemesi középrétegek egzotikus "szerecsenjei". Somogyban és Baranyában arra is van példa a 18. század végén, hogy cigány gyermekek cigány nevelőszülőkhöz kerültek.¹⁴ Ez feltehetően annak a József-kori, majd 1794-ben megismételt rendelkezésnek tudható be, hogy azokat a cigányokat, akik földet művelnek, vagy egyéb helyhez kötött és rendes életmódot folytatnak, vegyék ki a cigányok sorából és ezt nyilvánosan hirdessék is ki a többi lakos előtt.

A 18. századi rendeleteknek nem minden előírását hajtották végre gyakorlatban, de a cigány gyermekek szülőktől való elvételére mindenütt sor került, némely helyen szelídebben, máshol durvábban. A törvényhatóságok sokszor szembe helyezkedtek a központi akarattal, de a nevelési elvekkel és módszerekkel egyetértettek. A gyermekek elvételének legdrasztikusabb példája a Hont vármegyei emberevési perben vád alá helyezett és elítélt cigányok gyermekeinek szétszórása az ország különböző részein. Bereg, Zala, Szerém, Zágráb,

10 Hajdú - Bihar Megyei Levéltár, IV. 1011. t. 1. köt.

11 Fejér Megyei Levéltár, IV. 9. b. A megyei számvevő 1774. évi iratai.

12 Tolna Megyei Levéltár, Ö. 259.

13 Somogy Megyei Levéltár (SML), IV. 10. A megyei számvevő 1784/85. évi iratai.

14 A baranyai cigányokról különleges adatokat közöl a Széchényi Ferenc által 1785/86 - ban végeztetett általános felmérés. Címe:

Descriptio Politico Topographica Comitatus Baranyensis. Eredeti példánya: OSZK. Kézirattár, Fol. Lat. 289. A BML - ban mikorfilmen.

Pozsega és Varasd vármegyébe kerültek nevelőszülőkhöz, parasztokhoz és iparosokhoz, továbbá a Pozsony vármegyei Tallósra nevelőintézetbe (Domus correctoria). Néhányan még az elszállítás előtt meghaltak.

A rendeletek többsége sértette a cigány közösségek erkölcsét, szokásait és érzelmeit, de egyik sem váltott ki olyan megrázkódtatást, mint a gyermekek elszakítása szüleiktől. Képzeljük el a honti gyermekeket, amint szekerekre rakják, majd elindítják őket több száz kilométernyi távolságra az ismeretlenbe. Útközben gyanakvó, néhol talán gyűlölködő, vagy éppen sajnálkozó tekinteteket éreznek magukon. Némelyikük szüleit kivégezték, másokét a temesvári börtönbe szállították, néhányuké megmenekült, de áttelepítették a Bácskába. Nem tudják hová kerülnek, s azt sem, hogy viszontlátanak e még valakit régi családjukból.

A honti gyermekek sorsa kivételes volt, más esetekben a gyermekeket közeli falvakba adták ki, s arra is van példa, hogy saját lakóhelyükön kerültek nevelőszülőkhöz. Ilyenkor a nagyobbak többnyire hazaszöktek, a kisebbeket pedig a szülők vagy a rokonok visszalopták. 1777-ben Sopron vármegye külön statutumban írta elő, hogy a szolgabírók akadályozzák meg a cigány gyermekek visszaszökését. 1785-ben Ugocsa vármegye a falusi bírókat tette felelőssé a gyermekek visszalopásáért.

A gyermekek elvétele valamennyi cigányt fájdalmasan érintett, a közösségben keletkezett érzelmi és gazdasági űrt nem lehetett elviselni. A cigányok reakciói mégsem voltak egyformák. A gázsókkal hosszabb ideje együttélő cigányok sok helyen adaptív stratégiákkal válaszoltak. Érdekes példája ennek a szomajomi (Somogy m.) cigányok 1774-ben a vármegyéhez intézett instanciája:¹⁵

Tekintetes Nemes Vármegye.

Mivel Főlséges Aszonyunk kegyelmes Rendelése az; hogy mi Uj Polgárok a mi Gyermekeinket Isteni félelemben, és keresztényi tudományban hiven oktattassuk; azért ezen üdvösséges és kegyelmes Parantsolatyát Eő Főlségének akarván mentül előbb bé teljesíteni, alázatossan Instálunk Tekintetes, Nemes Vármegyének kegyes színe előtt, hogy mi hozzánk leg közelebb levő Puzta Korpádi Helységben leg frisebben érkezett Eő Főlségének Kegyelmes Rendelése szerint a Pápista Mester számára mennél előbb Iskola Ház epittetnek, és Mester bé hozattatnék, hogy mi is Magzatinkat Isteni félelemben és Keresztényi tudományban nevelyvén a közönséges Jonak hasznára lehetnének; mely üdvöseges Rendelést örökös hála ado igaz, buzgosságal ohajtván meg halunk.

Tekintetes Nemes Vármegyének

Örökös engedelmes Jobbagyi

Szomajomi Uj Polgarság

Boda Zsigmond özvegye, sajókeresztúri cigányasszony családja gazdasági összeomlása miatt panaszolkodott Borsod vármegyének 1781 júliusában. Amikor Csomós Mihály szolgabíró a cigány gyermekek vizitálására a faluban járt, megparancsolta Bodánénak, hogy eladó sorban levő leányát és 15 esztendősi fiát adja szolgálatba valamelyik gazdához. "Mellyet is hogyha kéntelen lészek meg-cselekedni, minthogy öreg el-erőtlenedett, és egyszersmind özvegy, 's árva állapotra jutottam, nem lévén őregségemben semmi tutorom ..., mezitelenségre és éhel halásra kellek jutnom." Kéri, vegyék figyelembe, hogy férje életében 36 éven át fizették

15 SML, IV. 1. c. Az Instantiae XVIII - XIX. sz. c. csomóban.

a vármegyei és a földesúri adót, teljesítették a szolgáltatásokat. Gyermekei hadd maradhassanak mellette, s "kétkézi munkájokkal" gondoskodhassanak róla.¹⁶

II. József halála után a nevelőszülői rendszer fokozatosan megszűnt, de a gyermekek miatt még évekig támadtak konfliktusok. A cigány gyermekeket nevelő gázsók úgy vélték, hogy a tartás fejében joguk van kamatoztatni a gyermekek munkaerejét. A konfliktusok másik forrása a cigány és a gázsó értékrend különbözősége a nevelési módszerek terén. Sok példa van arra, hogy a cigány családfő a nem-cigányokhoz hasonlóan verte a feleségét, annak viszont nyoma sincs a forrásokban, hogy akár cigány nő, akár cigány férfi egy ujjal is bántotta volna gyermekét. Ezzel szemben a gázsó közösségekben a testi fenyegetés elfogadott és megszokott volt. A Helytartótanács több ízben is elrendelte, hogy a cigány gyermekek ne járjanak meztelenül. Azokat a cigány szülőket, akik nem tartották ezt be, megbotoztatták, a gyermekeket megvesszőzték. A cigányok főként akkor háborodtak fel, ha azt látták, hogy gyermekeiket az idegen nevelőszülő megveri.

Az összeütközéseknek ez a két oka összesűsödve izzik egy pécsi esetben.¹⁷ 1790 augusztus 17-én délelőtt Hajdú András vármegyei hajdú és Zámbó Józsefné pécsi lakosok együtt mentek a szőlőbe. Amikor Zámbóné szőlőjéhez értek, meglátták, hogy a cigány leány, akit Zámbóné 1 éves kora óta 10 esztendőn át nevelt, szilvát lop. Nevelőanyja pedig már korábban megparancsolta neki több lopás miatt, hogy ne merjen a szőlőbe menni. Zámbóné Hajdút kérte, fogja meg a lányt, mert ő előle elbújik. Hajdúnak sikerült nyakon csípni a lányt, akinek nevét sem tudjuk, s amikor kérdőre vonta, azt válaszolta, hogy egy Rozmán nevű cigány Anyicska nevű menyé tanította lopni. Most is Anyicska küldte a szőlőbe. Zámbóné megverte nevelt lányát. Erre az említet Anyicska, valamint a Horváth Gyurkáné és Rozmán Ignácné nevű cigányasszonyok előrohantak közeli rejtékhelyükről, ahonnan Zámbóné nevelt lányát figyelték. "*Kurvázták, sintérnek, tolvajnak nevezték, több csufos szókkal is illették, sőt az maga szöllejében mereglyével is akarták verni*" [a cigány nők Zámbónét]. Hajdú András előadása szerint a szitkok közepette Zámbóné szép szóval kérte a cigányasszonyokat, hogy menjenek el, velük semmi dolga, hanem a nevelt leányt "*tartozik jámbor, igaz életre tanítani, a kinek nevelésére az lopásokért meg is verheti*". Anyicska és Horváthné nem törődtek Zámbónéval, elragadták tőle a leányt és elvitték. Zámbó Józsefné ekkor fordult a magisztrátushoz, saját kérelemlevele mellé Hajdú András bizonyáglevelét is mellékelve. Azt kérte, hogy a cigányokkal fizetessék meg a leány neveltetési költségeit, vagy adják őt vissza.

Sorstöredékek

A 18. századi rendeleti politika elsősorban nem a szociális integrációt, hanem a periférikus akkulturációt erősítette. A felvilágosult uralkodók koncepciója csak részlegesen valósult meg, a cigányok többsége nem integrálódott oly módon a paraszti és az iparos társadalomba, miként azt Mária Terézia és II. József elképzelte. A cigányok nagy része fizette ugyan a zselléri jogállású rétegekre kivetett adót, de csak töredéküknek sikerült egzisztenciális biztonságot teremtenie. A cigányok útja a falusi társadalom legaljára, vagy alkalmi szubkulturákba vezetett. Még a 19. században is a cigány népesség kisebbségét alkották azok, akiknek életvitele, céljai és ambíciói valóban a gázsókéhoz hasonult. A cigány csoportok között éles határvonalak alakultak ki, a magyar

¹⁶ Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár (BAZML), IV. 501. b. XI. I. 140.

¹⁷ BML, IV. 1003. b. 909/1790.

cigányok identitása egyre labilisabb lett, a gázsók ellenszolgáltatás nélküli kihasználásával azonban kevesen hagytak fel, azaz nem adták fel cigány voltak egyik leglényegesebb specifikumát, s ez azt jelentette, hogy környezetük szemében nem szűntek meg cigánynak lenni, miközben sokszor nem volt egyértelmű, hogy ki cigány és ki nem.

Bármennyire is szorgalmazta II. József az ellenőrizhetetlen csoportok gyarapodásától féltve, hogy a cigány gyermekeket ne adják pásztornak, az uradalmak és a falusi, mezővárosi communitasok is előszeretettel alkalmaztak helyben született cigányokat az állatok gondozására. Az 1799. évi szabolcsi pásztorösszeírás szerint 10 faluban éltek cigány pásztorok.¹⁸ A forrás életkorukat is megadja, így kiszámítható, hogy többségük Mária Terézia és II. József uralkodása idején született, 1759 és 1781 között. Néhányan már 60. életévüket is átlépték, ami azt jelzi, hogy a cigányok pásztortársadalomba való integrálódása már a rendeleti politika előtt elkezdődött. Hasonló folyamat jószódott le az eddig ismert adatok szerint a Jász-Kun Kerületben, a Hajdúságban és a Dél-Alföldön is, a Dunántúlon pedig Somogy megyében.

Magyarországon, Angliához, Norvégiához és a német területekhez hasonlóan a cigány és nem-cigány periférikus rétegek keveredtek egymással. Ennek már a 17. század óta vannak nyomai, de a folyamat a 18. század végétől erősödött fel. A cigányok – különösen akik elszakadtak eredeti közösségüktől – gyakorta kerültek olyan nem-cigány csoportokba, amelyeknek a cigányokhoz hasonlóan specifikus világképe és viselkedése volt. A periférikus találkozás másik gyakori módja, amikor gázsó katonaszökevények cigányoknál lelnek menedékre. A mai gázsók egy részének olyan cigányok az ősei, akiknek a sorsa nem-cigány szubkultúrákkal fonódott egybe, ugyanakkor a mai romungrók egy részének olyan gázsók az ősei, akik a 18-19. században lettek kitaszítottak, s nem térhetvén vissza természetes miliójükbe, sorsuk a "cigánnyá" válás lett.

Azok a cigány emberek, akik a 18. század utolsó harmadában születtek, nevelőszülőkhöz kerültek, s többé nem jutottak vissza saját közösségükbe, a 19. század elején jelennek meg tömegesen a forrásokban. Sokan közülük egész addigi életüket a cigányságból kiszakadva éltek le, s a sehová sem tartozás szindrómáit viselték magukon. Hovatartozásuk felől nem csak önmaguk teljesen bizonytalanok, hanem környezetük is. A forrásokban gyakran találkozunk olyan személyekkel, akiknek a nevéből és az életkörülményeiből cigány származásra vélünk következtetni, de nem mondják őket cigánynak, s nem dönthető el, hogy "elcigányosodott" gázsókról, vagy "elgázsósodott" cigányokról van-e szó. A szabolcsi összeírók pl. 1799-ben több pásztor hovartartozását is bizonytalanul ítélték meg. Az öltözködésükben és viselkedésükben is teljesen a pásztorvilágba simuló emberekről nem merték határozottan leírni, hogy cigányok, a "*czigány ábrázatú*", "*czigan forma*", "*fekete czigány ábrázatú*" jelzőket használták.

Az 1810-es évektől egyre többször fordult elő, hogy cigány és nem-cigány pásztorok közös csapatba verődtek. Somogy megyében fennmaradt néhány törvényszéki per, amelyek lehetővé teszik betyárrá lett cigányok élettörténetének részleges nyomon követését. 1811/13-ban pl. Gyalányi alias Juhász Miska bandájának perében Babai alias Czigány Ferkó római katolikus magyar cigány is a törvényszék elé került.¹⁹ Babait 1811. szeptember

18 Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Levéltár, IV. 1. b. 1799. Fasc. 15. Nro. 902. Két évvel korábban, az 1797. évi összeírás szerint

Borsod megyében 30 településen éltek cigány pásztorok (a miskolci járás nélkül), de róluk nem közölnek olyan részletes adatokat, mint a szabolcsiakról. BAZML, IV. 501. e. 444 - 445, 1399/1797.

19 SML, IV. 10. 3. doboz (1807 - 1811), 4. doboz (1811 - 1816).

11-én hallgatták ki Kaposváron. Ekkor kb. 40 éves, vagyis 1771 táján született. Kőröshegyről származott, Igalban nevelkedett "*mint a féle ell szedett cigány gyerek*", majd Kerekiben volt falusi kanász 15 évig. Ezután 3 évig Csapodi Gábor göbolyöse Ádándon. A következő állomás Bálványos, ahol a számadó kanász bojtárja volt. A kanász karrier Szántódon folytatódott, 1 évig őrizte a tihanyi apátság ottani kondáját. 1809 Szent György napkor szülőfalujába, Kőröshegyre szegődött kanásznak. Gyalányi Miskával Kőröshegyen találkozott, más társaikkal együtt állatlopásokat követtek el. Az ügyész valamennyi vádlottra akasztófa általi halálbüntetést kért a tárgyaláson, ám a végleges törvényszéki deliberatum (ítélet) nem található a per aktájában, így nem tudjuk, mi lett Gyalányi és társai sorsa.

Szokványosnak számított, hogyha a fiatal cigány legényeket a községek katonának állították ki, vagy katonák kényszerítették őket maguk közé, különösen a napóleoni háborúk idején.

1805-ben somogyi hivatalnokok Ignác Péter „teknővájó oláh cigány” (sic !) ügyében végeztek vizsgálatot, nem tudni milyen okból. A jegyzőkönyvek szerint kb. 30 év előtt, azaz 1775 táján, az akkor 17 év körüli Ignác Pétert, aki Toponáron a kúthoz vitte a lovakat itatni, a katonák megfogták. Pétert az apja 100 rénes forintért váltotta ki. További sorsát nem ismerjük. 1805-ben azt tudakolták a szolgabírók a cigány tanúktól, hogy vannak - e rokonai.²⁰

Kalányos Miska görögkeleti vallású oláh cigányt²¹, aki 1819-ben, mint katonaszökevény került Somogy vármegye törvényszéke elé, az "oláh bíró" pénzért adta el Horvátországban egy Bukovica nevű helységnek, amely katonának állította a legényt. Kalányos 1819-ben 27-28 éves, vagyis 1791-92-ben születhetett. Születési helye a baranyai Szentersébet falu. Katonának adása időpontját nem ismerjük (feltehetőleg 1810 körül), azt tudjuk, hogy 1813-ban szökött meg, s azt követően Szentersébeten tartózkodott, teknőket csinált az egyik kunyhóban.

Az 1779 körül született, Vejtiből (Baranya m.) származó, 1819-ben 40. évében járó Csonka Gyurit²² rokonai akadályozták meg abban, hogy szabadságról visszatérjen a katonasághoz. 1813-ban félévi szolgálat után betegeskedése miatt küldték szabadságra. Rokonai elvették a szabadságos levelét, 16 éven át Szentmártonban tartózkodott, teknőket csinált. A fát neki is a kunyhójába vitték a többiek. Csonka Gyuri is óhitú volt, vagyis görögkeleti, ő nem mondja magát oláh cigánynak a vallomásában.

Kalányos Mihály (nem azonos az előbbi hasonnévűvel) görögkeleti, „teknővájó oláh cigány” Erdélyben született 1792 táján, 1818-ban kb. 26 éves. Vallomásának részlete: "*de mitsoda helyen születtem, mint hogy kicsinségemben onnéd elszakattam, nem tudom*". Ő is szökött katona, a somogyi pandúrok fogták el. A másik Kalányos Miskához hasonlóan őt is Horvátországban adták katonának, 5 évet szolgált. Nem ment vissza szabadságról, mert megbetegedett, felgyógyulása után pedig Kalányos Jancsi és Gyuri szökött katonák

20 SML, IV. 10. bb. Az Inquisitiones annorum 1785 - 1806. c. csomóban.

21 A szökött katonákra vonatkozó valamennyi irat: SML, IV. 1. j. Dolgozatunkban az eredeti iratok szóhasználatának megfelelően "oláh" cigánynak mondjuk ezeket az embereket. Valójában azonban beás cigányokról van szó, akiket a gázsók oláh cigánynak (zingari valachi) tartottak. A baranyai és somogyi beások környezetük hatására magukat is oláh cigánynak nevezték, ezzel magyarázható, hogy a vallomásokban a szökött katonák ezt használják önelnevezésként.

22 Ő is beás férfi, az iratok következetesen a ragadvénynevéen nevezik, valódi vezetékneve feltehetően más lehetett.

unszolásának engedve itthon maradt. Arra a kérdésre, hogy hol tud még szökött cigány katonákat, ezt válaszolta: *"az Előljáró Czigányokat kell bé fogdozni, tústént ellől fogják állítani, ha mindjárt az negyedik Vármegyébe megy is által [a szökött katona].*

A somogyi törvényszék előtt 1819-ben három olyan cigány katonaszökevény is állt, akik egyáltalán nem tudták, hogy hol születtek. Ők feltehetően vándorcigány közösségben töltötték gyermekkorukat.

Öreg Kalányos György teknővájó, óhitű „oláh cigány” 1763 körül született, 1819-ben 56. éve felé járt. 1796-ban, 33 éves korában Boldogasszonyfán (Somogy m.) fogták meg katonának, 9 esztendeig szolgált, 1805-ben többed magával Itáliából jött haza szabadságra és nem ment vissza. Az iratok nem utalnak arra, hogy rokona lett volna annak a Kalányos Györgynek, aki 1819-ben kb. 30 éves, tehát 1789-re tehető a születési ideje. Életkoruk alapján nem kizárt, hogy a két Kalányos apa és fia, az idősebbik neve előtti "öreg" kitétel is erre enged következtetni. A fiatalabbik Kalányos 1813-ban, félévi katonáskodás után szökött el egyik társa biztatására a varasdi transzportházból. Azóta a somogyi Péterhidán tartózkodott és teknőket csinált. Az öregebbik Kalányos kihallgatása során nem beszélt arról, hogy 1805 óta hol tartózkodott. Bevallása szerint vagyona egy szekér és egy ló, talán faluzással tartotta el magát.

Nem ismerte születése helyét Kalányos Istók sem, aki 1819-ben kb. 45 éves, vagyis Mária Tezéria uralkodása idején született, 1774 táján. Ő is óhitű, de nem mondja magát oláh cigánynak. 7 év előtt szökött meg, *"mivel sajnáltam az vélem levő öreg apámat Feleségemet, és gyermekeimet"*. A katonaságtól elhozott ruhákat az apja nyüstölte, szökése óta az erdőt járta és teknővájásból élt.

Tragikus és szomorú asszonysors Nyífa Katié, akit 1820 - ban bujaság, feslett élet, káromkodás és lopás miatt állítottak a somogyi törvényszék elé.²³ Az asszony ekkor volt vallomása szerint kb. 46 éves, születési éve eszerint 1774. Éppen 1 évvel az 1773-as, a gyermekek sorsát is átfogóan szabályozó rendelet után született. Ennek jegyében is telt a gyermekkora, amelyről csak szilánkos ismereteink vannak. Saját szavaival: *"az országban szanaszét nevelkedtem föl"*. Kati katonafeleség volt, követte a férjét Itáliába is. Amikor az ura meghalt, hazajött és Babai Józsi lett a *"kurafi"*-ja. Valamikor 1820 nyarán a Somogy megyei Osztopán faluban, amikor egy alapos italozás után hazatért, Nyífa Kati az ágyban találta Babait egy Kurta Panni nevű prostituálttal. Éktelen káromkodással illette őket, s a dologból lármás veszekedés lett. Babai védelmébe vette Pannit, s elverte Katit. Katinak a Pannival szembeni gyűlöletét egyrészt az táplálta, hogy Babai első számú *"kurvája"*-ként előjogokra tartott igényt, másrészt az, hogy Kurta Panni nem volt cigány. Neki is támadt: *"minek kapsz a Czigányokba"*.

A szintén özvegy és sokgyermekes Kurta Panni egy osztopáni öreg cigányasszonynál lakott zsellérként, aki az ominózus eset idején éppen Kaposváron járt, a vejét látogatta meg a börtönben. Panni sérelmesnek tartotta Nyífa Kati fellépését, s feltehetően, hogy vetélytársnőjét eltávolítsa az útból, panaszt tett a szolgabírónál, azt állítva, hogy Katinak semmi oka sem volt a veszekedésre, aznap nem is ment el otthonról, a részegség csupán

23 SML, IV. 10. 5. doboz (1816 - 1820). A cigány nők prostitúciója szituációtól függően részben önként vállalt, a férfiak által is jóváhagyott kiegészítő tevékenység, részben kényszerpálya. Kolozsvárott már 1567 - ben felbukkan.

kitaláció, hogy mentse magát. Panni bizonyára hazudott, mert az otthon tartózkodás verzióját csak vallomása után vetette fel, utólag jegyezték be a jegyzőkönyvbe is.

Nyifa Kati részegségével és szerelemféléssel mentette magát. Annak ellenére, hogy a földig verte, ragaszkodott Babaihoz: "... *de bár a' hohér pallosát érezem Babaitul még sem maradok el, mert nékem kedves emberem, jó párom, jó gondviselőm, csak akkora lölköm maragyon mint egy vad körtély, ha hírét hallom még is utánna megyek*". (Nem tartozik e dolgozat témájához, de zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy ez a vallomás egyedülálló példa arra, hogy a halottak visszajáró szellemében való hit a múlt század első felében még a magyar cigányok között is élt).

Kati azt vallotta a törvényszéken, hogy gyatyamadzag-csinálásból tartja el magát, Babai pedig alkalmanként napszámos munkát vállal. Az ügyész nem hitt neki, meg is kérdezte: "*Annak [Babainak] a' dolga, és a' te kereseted, ugyan elegendők e a' ti minden napi kenyeretek meg keresésére ?*"

A válasz: "*Ugy elég ha van eszünk, ha nints koplalunk*".

Az ügyész több lopással is vádolta Katit, aki nem ismerte el a vádakat és ezt válaszolta: "*Azt meg vallom hogy hat funtos koromtul fogva kurva voltam leszek is, de ezt [a lopásokat] tagadom ...*".

Meglehetősen nehéz pontosan meghatározni, hogy Nyifa Kati hány éves korában lett prostituált. Hat font, hogyha az 1715:63. tc. által bevezetett bécsi mértékkel számolunk, 3,66 kilogramm. Az asszony szavai tehát szimbolikusak, arra utalnak, hogy egészen kicsi kora óta prostituált volt, átvitt értelemben „arra született”. Valószínűleg 12 éves kora táján, vagyis a nevelőszülőktől való elkerülés vagy elszökés után számára nem volt más alternatíva, mint a prostitúció.

Az életkor bizonytalansága nem változtat a viszontagságos élet végkifejletén. Az ügyész egyetlen magamentő szavát sem hitte el ennek a szerencsétlen asszonynak, s a törvényszék meghozta az ítéletet: "*ezen istentelen gonosztévő érdemtelenné tévén magát Teremtőjének legfőbb ajándékára az életre, minthogy megjobbulásához is semmi reménység nem lehet, égbe kiáltó káromkodásaiért magának sokszorosan megérdemelt büntetésül másoknak rettentő példaként, elsőben ugyan istentelen nyelve testéből hohér keze által kiszakasztani, azután pedig hohér pallosa által az élők sorából kitöröltetni a' vádban elől adott törvények utmutatásánál fogva rendeltetik*".

FELHASZNÁLT IRODALOM

ACTON, Thomas A.: Egység a különbözőségben. In: Cigány néprajzi tanulmányok 2. Szerk.: Bódi Zsuzsanna Budapest, 1994. 89-98. p.

Bindorferr Györgyi: Asszimiláció és túlélés. In: Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Szerk.: Kovács Nóra és Szarka László. Bp. 2002. Akadémiai Kiadó. 11-31. p.

Bródy András: Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához. Budapest, 1984. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

BITTERLI, Urs: "Vadak" és "civilizáltak". Az európai-tengerentúli érintkezés szellem-és kultúrtörténete. Budapest, 1982. Gondolat Kiadó.

Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó.

Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: A cigány gyermekek szocializációja. Aula, Bp. 1998.

- Hajdu Lajos*: A honti emberevő per. *Rubicon*, 1996. 6. sz. 12 - 14. p.
- Havas Gábor*: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. *Medvetánc*, 1984. 2 - 3. sz. 209 - 226. p.
- Havas Gábor*: A cigány közösségek történeti típusai. *Kultúra és Közösség*, 1989. 4. sz. 3 - 17. p.
- Kiss András*: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI - XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1990. 7. sz. 888 - 896. p.
- Nagy Pál*: Magyarország cigány népessége a XVI - XVII. században. In: *Pillanatképek a romák múltjából*. [Győr, 1998.] Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1. Felelős szerk.: Gémes Balázs. Szerk.: Bana József - Perger Gyula. 45 - 84. p.
- Nagy Pál*: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvár, 1998. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója.
- Nagy Pál*: Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18 - 19. században. In: *Ciganológia - Romológia*. Szerk.: Forray R. Katalin. Dialóg Campus Kiadó. Budapest - Pécs, 2000.
- Nagy Pál*: *Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek /1506/1534 - 1715)*. Pécs, 2000. PTE, BTK, Romológia Szeminárium. Gypsy Studies - Cigány Tanulmányok 1. Sorozatszerkesztő: Forray R. Katalin. 71 p.
- Nagy Pál*: *Cigányperek a Dél - Dunántúlon 1796 - 1847*. Szekszárd, 2001. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 6. Szerk.: Gémes Balázs. 350 p.
- Nagy Pál*: *Cigányperek Magyarországon II. rész. Korai perek (1715-1758)*. Pécs, 2002. Pécsi Tudományegyetem, BTK, Romológia Tanszék. Gypsy Studies - Cigány Tanulmányok. 9. Sorozatszerkesztő: Cserti Csapó Tibor. 154 p.
- Nagy Pál*: *Cigányperek Magyarországon (1758-1787)*. Szekszárd, 2003. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 7. Szerk.: Kalányosné László Julianna. 186 p.
- Nagy Pál*: *Források a siklósi cigányok múltjából (1721-1830)*. Szekszárd, 2003. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8. Szerkesztő: Kalányosné László Julianna. 118 p.
- OKELY, Judith*: Cigány nők. *Cigányfürő*, 1996. 1. sz. 4 - 7. p.
- Osztoján Béla – Puskás Péter*: Nyúzövölgy. Valóság, 1983. 1. sz. 82 – 93. p.
- Prónai Csaba*: Cigánykutatás és kulturális antropológia. Budapest - Kaposvár, 1995. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kulturális Antropológiai Tanszéki Csoportja és a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.
- Puskás Péter – Végh József*: Előítélet és vérpad. /Az „emberevő” cigányok pere/. Mikszáth Kiadó, hn. 1998.
- Soós István*: Cigánygyerekek sorsa a 18. században. *História*, 1997. 5 - 6. sz. 25 - 27. p.
- STEWART, Michael*: Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse. *Kultúra és Közösség*, 1989. 4. sz. 21 - 40. p.
- T. Papp Zsófia*: A Széchényi-féle descriptio demográfiai adatairól. Különlennyomat a "Baranya" 1996 - 1997 évfolyamából.
- Tóth Péter*: Cigányok a Kárpát-medencében a XVIII. században. In: *Történeti és néprajzi tanulmányok*. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1994. 45 - 57. p.
- Vajna Károly*: Hazai régi büntetések. Budapest, 1907.
- Zsupos Zoltán*: Az erdélyi taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a 18. században. In: *Cigány népi kultúra a Kárpát - medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1*. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 38 - 43. p.